

Ориентализъм, оксидентализъм и космополитизъм: Балкански пътеписи за Европа

Уенди Брейсуел

Като момиче обичах да чета пътеписи, но това беше винаги леко съмнително удоволствие. Пътеписът беше подозрително забавен за четене като за нещо, претендиращо да бъде нефикционална проза: предлагаше всички очарования на ескейпизма и вживяването в чужди приключения, но в същото време претендираше, че казва факти за реалния свят отвън. Все пак, дори когато описанието беше фокусирано върху особеностите на пейзажите, градовете, архитектурата, политиката или храната, те бяха виждани през очите на индивид с много специфични характеристики – и когато четете тези пътешествия, човек обикновено научава толкова за мненията и предразсъдъците на тази личност, колкото и за описваните страни и обичаи. И въпреки свободните начини, по които тези описания бяха свързани помежду в сюжет от еднослед-друго в пътешествието, те също изглеждаха и нарочно оформени като носещи някакво по-кохерентно послание (нещо, което моите собствени пътешествия рядко правеха). Така че какво *беше* пътеписът? Беше ли просто творческо писане, маскирано като нефикционална проза? Вид автобиография? Колко можеше да се вярва на предлаганата от него информация за чуждите места, които описваше, и за хората, които класифицираше? Удоволствието, предлагано от него, не скриваше ли нещо друго, по-сложно от вълнението на екзотиката?

В по-скорошни времена си задавам същите въпроси, но този път хибридна природа на жанра е едно от удоволствията му – и скритата му дейност да създава представи за дома и света е извор на интереса ми към него. В последната близо година четях пътеписи като част от изследователски проект върху начините, по които хора от Балканите описват пътуванията си и техните връзки с представите за Европа. Част от стимула за този проект дойде от работата върху западни (предимно британски и френски) пътеписи и начините, по които те дефинират света за домашните читатели и едновременно с това задават какво е „Западът“ в експлицитно или имплицитно контра-разграничение спрямо тези не-западни други. Източна Европа и Балканите бяха сред тези „Други“ – неясни и хибридни може би, но все пак *различни* от западния Аз; в Европа, но никога „точно“ европейски или западни: „ориентализирани“, потвърждавайки значението на „Оксидента“.

Но западноевропейците не са били винаги единствените пътуващи и пишещи – и дефиниращи света и разделенията му в своите пътеписи.

Поне от XVI век пътешественици от източните граници на Европа са правели същото. Те са произвели богат и разнообразен корпус от писания за Европа и останалия свят, с обхват от дипломатически репортажи, през писма и пътешественическа журналистика, до литературни пътешествия, и много повече отвъд това. Някои са добре познати, поне в националните литературни истории, други са повече или по-малко неизвестни. Много е познатото в тези описания – не само описваните места, но дори вълнението от откритието или усилието утъпкани пътеки не изглеждат нови или непознати. Това писане също се занимава с локализиране и оценяване на деленията в света и с дефиниране на себе си – и своето общество – във връзка с тези деления. Използваните стратегии са поразително сходни: отново и отново пътешествениците от Балканите прецизират особеностите на земите и народите и ги характеризират като „западни“ или „източни“ – за да изтъкнат себе си и обществата си като подобни или различни, положителни или отрицателни.

Твърди се, че този вид бинарна опозиция е всепроникваща и неизбежна и че моралната география, противопоставяща абстрактните Изток и Запад, отвежда назад до гърците и персите. Трудно е обаче да се избегне впечатлението, че пътешествениците от покрайнините на Европа са били принудени да се ориентират по карта с подобни координати именно заради начините, по които външните на региона наблюдатели са ги ситуирали. Но някои пътешественици са устояли на този тип разделяне на света чрез други, повече или по-малко включващи дискурси на идентичността. „Интернационализъмът“ е една възможност за заличаване на границите Изток/Запад, макар че след Втората световна война политическият проект, приел тази дума за свой лозунг, всъщност само подсилва това ново деление на Европа на Изток и Запад. В пътешественическите дискурси на космополитизма все пак предлагат и други начини за виждане на света. Освен да разгледам поредица от оксидентализми и ориентализми в Балканските пътешествия, бих искала да попитам до каква степен космополитизмът е предлагал на пътешествениците начин за измъкване от тази прекалено позната карта. В следващия текст ще цитирам серия от пътешествия, публикувани на сръбски/ хърватски/ сърбохърватски, отчасти защото тези литератури познавам най-отблизо. Съдейки по селекциите, направени от моите колеги в проекта, и по моите собствени търсения, тези текстове могат лесно да бъдат разширени с подобни цитати от всяка от балканските литератури.

Има ли нещо отличително в начините, по които Балканските пътешественици употребяват – и злоупотребяват с – менталните карти на Изтока и Запада? Нужно е да подчертая, че оксидентализмът като символическа карта на един есенциализиран Запад не израства само от не-западното възприемане, също както ориентализмът като морална география (и едновременно конструиране) на полезния Изток, не е монопол на западните *философи*, етнографи, романисти, колониални администратори или пътешественици. Всяка версия за Ориента задължително произвежда и свой допълнителен Оксидент, и обратното. Изкушаващо е да се опитаме да

изброим характеристиките на „Запада“, както те са загатнати от западните ориентализми. Но да направим това би означавало да се предадем на есенциализиращата и тотализираща логика на подобни дефиниции. Оксидент и Ориент се дефинират в рамките на избрани черти, които претендират да изразяват квинтесенцията на всяка от двете половини на двойката – но само в контраст с другата. И тъй като дефиницията е контекстуална, тя се променя заедно с контекста.

Западният ориентализъм съвсем не е толкова обединен и хомогенен, колкото Едуард Саид първоначално твърдеше, а по-скоро си представя Ориентът по противоречиви начини в зависимост от обстоятелствата. Съответните западни образи на Запада са също толкова разнообразни. Характеристиките им често изглеждат редуцируеми до „модерност“ или може би по-добре до превъзходство – и власт. Но начините, по които определени аспекти на тази картина биват подчертани, варират и по съдържание, и по валенция. Механистична и безлична ли е западната модерност, или е въпрос на индивидуалност и спонтанна креативност? Зависи какво твърдение правиш за Изтока и – нещо повече – с каква цел. Струва си да се отбележи също и че западните дискурси за различността може винаги да са били себеутвърждаващи, но не винаги са били себевъзхваляващи. Западните оксидентализми могат да служат за критика на западните практики и модели, също както и за възхваляването им. Можем да открием достатъчен брой примери сред британските пътешественици, които са определяли назадничавостта и примитивизма като типично „балкански“, но които ги възхваляват в своите описания на изчезващата пасторалност като традиция, автентичност, „органическа“ тоталност. Един от примерите е Ребека Уест, която е възмутена от модерния озападен Белград и открива в Македония „магия“ и чувство за сигурност, изоставени от западния рационален секуларизъм. Колкото и ирационален, притиснат и лишаваш от избор да е този живот, той бива представен като маркер за онова, което Западът е загубил в своя устрем по модерността (видян тук като отсъствие на ред, материализъм, инструментални човешки взаимоотношения).

Балканските оксидентализми не са много по-различни. Няма единствен „балкански оксидентализъм“, поне отчасти защото няма единствени „Балкани“ като такива. Всяка отделна нация е имала своята исторически специфична среща със западната сила. Вярно е обаче, че въпреки разликите във времето и обстоятелствата, характерът на срещата е съпоставим. Хипнотизирани от западните постижения, но и борещи се да покрият предпоставките за западно признание, през XIX век Балканските народи изграждат своите нации и държави (и опери, и романи, и железопътни системи) според модели и стандарти, заложили на друго място. Това е практически оксидентализъм и той има общи елементи във всеки отделен национален случай. Но въпреки широкото съгласие относно исканото – особено политически суверинитет и икономическо развитие – са съществували огромни разлики по въпроса как те да бъдат постигнати, на каква цена и по кои модели.

Понятието „Европа“ можело да означава прогрес или потисничество, а Балканските оксидентализми можели да бъдат както позитивни, така и негативни (мислейки за интелектуалното отхвърляне на Запада от страна на популистки движения през XX век, или за антизападните реакции на разочарование след 1989 г.). Тези разлики не са просто отражение на променящото се състояние на политическите и икономическите връзки със западноевропейските държави, нито дори мерило за нивото на несъответствие между очаквания и реалност. Начините на формулиране и използване на тези идеи има много общо с проблеми на домашната политическа власт, социалния престиж и материалната изгода. Локални цели, както и локални условия, оформят начините на обрисувание на света. Въпросът е, че оксидентализмите, генерирани в Запада и на Балканите, са съпоставими както по обхват и разнообразие на формата и ценността, приписвани на понятието „Запад“, така и по съдържание на идеята. Заложеното на карта може да се различава – власт над другите в къщи, вместо колониална или империалистична власт? – но в крайна сметка важното в детерминирането на формите им е определеният политически контекст, в който тези репрезентации се внедряват.

Има обаче една очевидна разлика между тези западни и балкански геополитически другости, която ми се струва заслужаваща изследване, и тя изпъква особено ясно при четене на пътеписи от Балканите. Това е нивото на свобода за маневриране, с която разполагат пътешествениците от Балканите, позиционирайки се спрямо понятията за Изток и Запад, Ориент и Оксидент. Пътешествениците от развития Запад имат малък избор в това отношение: независимо дали им харесва, техните места и идентичности са фиксирани в контраст с Изтоците, които осъждат или на които се възхищават. (Различно ли е за пътешествениците от други европейски периферии, да кажем Испания или Норвегия?). Но пътешествениците от балканските граници на Европа могат да разгърнат по-широк набор от стратегии. Те могат да се отъждествят с някакъв вариант на Запада или да запазят известна дистанция, някаква междинност и амбивалентност, или да прегърнат и да възхваляват своята „ориенталска“ стигма. Дали това е ответна реакция на неяснотите, проектирани върху района от западните представи? Резултат от възприемането на цивилизационна карта, начертана другаде? Вероятно – но при по-задълбочено проучване става очевидно, че докато западните интереси могат да ни помогнат да идентифицираме начина, по който координатите са били дефинирани, то балканските манипулации на тази концептуална карта отразяват интереси, които често са по-близо до дома. И това е обяснимо, тъй като обикновено подобни пътешественически описания се адресират към домашна публика.

Как работи това в разказите за пътувания? Единият начин е чрез техниката, която Милица Бакич-Хайден нарича „гнездящ ориентализъм“. В пътеписите това често прилича на игра Ориентализирай-съседа-си. Чуйте Алекса Станойевич, който пристига в Скопие от Белград през 1898 година:

„За съжаление, картината, която ти се разкрива в Скопие от влака, от пръв поглед разочарова и разпръсква наивните илюзии, които може би предварително си имал за значимостта му. Ориентът, цялата империя на днешния халиф, не може – дори в Азия – да представи по-добра картина на източната изостаналост, немърливост и противност от тази, която европейецът вижда в Скопие! Покритите със сажди руини на Скопската крепост, издигната над града, точно до река Вардар, на левия ѝ бряг, намръщено гледат от разстояние и неимоверно увеличават ужаса и неестетичния характер на панорамата. [...] За пътешественика, който вижда Скопие от влака, градът изглежда погребан жив в средата на огромно гробище, което го обгражда от всички страни и скрива живота му във вечна тишина. Горкото Скопие! Цели пет века, които лежат в гробище...“ [*Dve nedelje u Staroj Srbiji. Putniuče beleške s jedne ekskursije*. Belgrade, 1898.]

Станойевич се определя като европейец и арбитър на европейскостта – представител на прогреса и модерността, идентифициращ мъртвата ръка на Изтока като причината за погребалния мрак на Скопие. Неговата независима Сърбия, разбираме косвено, е неоспорима част от Запада. Тази тактика на преместване на негативната стигма на Ориента все по-на изток е майсторски анализирана от Александър Кьосев като аспект на изграждането на балканските нации, ответна реакция на настойчивото западно смесване на народите от региона в единствено, недиференцируемо и хаотично цяло, чрез която националните движения опитвали да се оразличат едно от друго чрез изработването на несъвместими национални идеологии, да приравнят собствената си нация с идентифицираното като позитивно и западно и да поверят враждебните съседи и конкуренти на недиференцираната тъмнина на Балканите и Ориента.

Но забележете, че въпросът не е само в това да се убедят Великите Сили, че твоята нация може и трябва да се разпознава като европейски. Границите между Изтока и Запада могат да бъдат прокарани и *вътре* в тялото на нацията. Същият пътешественик чувства, че оставя Европа зад себе си, още преди да е пристигнал на османската граница:

„Знаете, че за много от нас Ниш е последната точка на *Европа*; отвъд нея е Ориентът, Сибир и Бог знае какво. Кой не е чувал оплакванията за „изискванията на дълга“, които идват от голям брой официални лица, когато трябва да заменят Белград или Крагуевац за Лесковац, Врание или Прокуписе? [...] Все пак, доколкото се вижда от гарата, Лесковац е съвсем обикновен сръбски град, по всяка вероятност също толкова удобен за живеене, колкото и всеки друг, и със сигурност не е по-различен от Врание, Прокуписе, т. н. Но такива сме си ние: французите на славяните. А всеки французин копнее най-силно за Париж...“ [*Dve nedelje u Staroj Srbiji. Putniuče beleške s jedne ekskursije*. Belgrade, 1898.]

Така че, докато подобие на Белград с Париж се подразбира, претенциите на Лесковац да бъде част от Европа се оказват почти толкова

съмнителни, колкото и тези на Скопие, щом става дума за характеризирането на разликите между Белград и провинцията. Този вид операция може да зависи от интериоризирането на западни дискурси на различността и на ценността, но тя няма нужда да бъде разигравана пред погледа на Запада, за да има значимост и последици. А легитимирането на претенциите на Белград да бъде модерен европейски град с естествено право на централната си роля, в общество разделено социално и политически между град и провинция, е имало последици.

„Вътрешното“ ориентализиране може да подсили други деления и да загати други Оксиденти – и не му е нужно да стои у дома, за да го направи. Мома Димич е публикувал няколко книги за пътувания из Европа и останалия свят: той приема ролята на добре осведомен, много пътувал, начетен, писател с широки контакти. В началото на 80-те години в Германия той поглежда с насмешливо око към някои от сънародниците си на Запад:

„Веднъж на почти същото място (Хамбургския Ерос-център) видях двама свои сънародници. Колкото по на север отиваш, толкова по-лесно е да ги отличиш. Слаби, вече не толкова млади, те се лутат нерешително из сладострастния полумрак, безкрайно зяпайки с отворена уста момичетата: сърцата, оформени от голите им крака, нежната кожа на бедрата им, откритите им рамена. Всичко над и отвъд това би струвало твърде много от гастарбайтерските им марки – внимателно скътани, но никога достатъчно. Те обикалят по няколко пъти всички дворове и улици с момичета. Плахо се приближават до вратите на полуразголените ресторанти и вариететата, които предлагат женска борба в кал или бокс, но и те са твърде скъпи за тях. Те започват свободната си съботна вечер с такова вълнение и такава изобилна голоота, а я завършват сами, в някое евтино ориенталско кафене, с парче бюрек.“ [Monah čeka svoju smrt. Priština, 1983].

Сънародниците на Димич нямат нищо общо с него, освен националността. Описанието му изяснява, че за него е даденост това, което те желаят, но не могат да си позволят. От това се подразбира, че именно той е европейецът, с опит, увереност и икономическа сила, докато тези гастарбайтери, лишени от своята мъжественост, са обречени да останат опръскани с калта на Балканите, където и да пътуват, работят и живеят. В подобни текстове Димич – и други писатели – подчертават социалните различия, които са постоянни у дома, както и в чужбина, между образования елит и работническата класа. Оpoznavането на света не се брои в това описание, ако не е превърнато в разбиране, оразличаване и властта да избираш. Контрастът помага на Димич да излага претенция за престижа и властта, които би трябвало да се падат на интелектуалец като него (и, между другото, му позволява да отстои мъжественост – самоуверена, зряла, заможна – която не винаги би съвпаднала с интелектуалеца в общество, където човекът на словото изобщо не е задължително истински мъж).

Накратко, характеризиранието на домашните деления, било между столицата и провинцията, било между социалните класи, или мъжете и жените, в рамките на европейското и на по-малко-европейското, често служи на домашния политически дневен ред, който няма особена връзка със Запада като такъв. Но дори когато привидната тема са отношенията със Запада, фактът, че описанието е адресирано към публика у дома, има специфичен ефект. В цитирания по-долу пасаж писателят изказва съмнения относно българските претенции за европейска идентичност, но темата е не толкова българското поведение, колкото сръбският авто-имидж:

„В кораба [от Венеция до Рийека] цареше жужене като в кошер. Много пътници от двата пола и на различни възрасти. Дори открихме няколко братя българи. Те също са били „в Европа“. Те доста пътуват и това е една от приятните им характеристики. Момичета, момчета и студенти; колкото са по-интелигентни и по-състоятелни, толкова по-охотно се втурват в обширни пътувания. Разбира се, те също си придават малко външна престореност, с намерението да се покажат, външно поне, като граждани на света. А дали са разпознавани като такива от европейското общество – това вече е съвсем друг въпрос.“ [Staniša Stanišić, *Putnička pisma sa puta po srednjoj Evropi*. Belgrade, 1925.]

Но неговата собствена самооценка би ли предизвикала по-задоволителна реакция от страна на западните арбитри по принадлежност? Начинът, по който Станишич изразява презрителното си омаловажаване, някак си предизвиква този въпрос и разкрива безпокойството му, уталожено само чрез насърчаващото успокоение, че поне българите са по-малко убедителни. Още по-удобно успокоение може да се изведе от изтъкването колко далеч могат да бъдат *западните* съседи от собствените си стандарти. Любомир Ненадович обикаля из Прусия през 1840 г., описва мръсотията и безредието по селските кръчми и завършва с поуката:

„Описвам ви всичко това в подробни детайли, за да разберете как живеят германците извън градовете. Постоянно ги чуваме да осмиват и да се подиграват на домашния живот на чуждите нации, и особено на славяните, но те не взимат под внимание собствената си бедност. От това село до Шчечин е по-малко от две мили и с влак през Шчечин можеш да стигнеш до Берлин за една сутрин. Навсякъде, където пътуват през чужди земи, германците порицават жителите и страдат, че прекрасните им плодородни земи не са обитавани от по-добри народи. Когато пътуват през Сърбия или друга чужда държава и не открият нищо освен супа, те надават оплаквания до небето и тръбят из целия свят, чрез вестниците, че подобна държава нищо не струва и дори е варварска; толкова рядко някой сред тях се среща да се запита какви хора, каква мизерия и каква бедност съществуват в нацията, която го е родила.“ [*Pisma iz Grajfsvalda*. Belgrade, 1846]

Описанието на Виена на Мирослав Кърлежа отвежда тази стратегия само малка стъпка по-далеч. Правейки класовите деления и моралната география да съвпадат, той осъжда самата Виена, с нейните бедняшки квартали и нищета, пред света на единствения съмнителен европейец. Стремехът е да се облекчи Загреб от голяма част от бремето на Балканите (бедността и селската икономия в крайна сметка могат да бъдат адресирани; цивилизационните различия са по-трудни за изтриване):

„Северната Дунавска област [на Виена] е окаяна и празна. Там благодатта са замръзнали в сиво-зелената светлина на късния зимен следобед и мрачно блещукат сред дима от устите на фабричните комини. Там просяците и робите имат своите дървени бараки, с покриви от дъски и насмолен картон, също както в Заврътница и Заселка у нас, а прозорците в мръсните ужасни жилищни блокове стоят накриво в увиснали паралелограми, сякаш нарисувани от някой слабоумен илюстратор на Фьодор Достоевски. Тук Дунав тече и човек може да види обгорените светложълти полета, през които в същата тази светлина кавалерията язди по време на битката при Аустерлиц, както я описва Толстой – с яснотата на Стендал – във *Война и мир*. Децата се пързаят по замръзналото блато, окаяно, провинциалистки, скъпернически, на една кънка; гъски крякат, а някъде в някоя кочина грухтят прасета. Тук започва селото и провинцията и се простират чак до Линц и Пасау със своите сламени покриви, акордеони и свиневъдства. В Пасау сламата спира. От тази точка вече е Европа.“ [*Izlet u Rusiju*. Zagreb, 1926.]

Не във всеки случай пътешественикът избира да се идентифицира със Запада, изложен като огледало за балканския Аз. Себе-ориентализацията е друг подход, в който пътешественикът се разграничава от Европа, използвана като стандарт за сравнение. Това може да е само въпрос на степен, както за Десанка Максимович в Париж, „исках да забравя, че съм от зоната на кирилицата, в това латинско море и този Запад – истинския Запад, а не Запада, който ние представляваме в очите на тези, които идват, да кажем, от Сибир или Азербайджан, или от България.“ [*Praznici, putovanja*. Belgrade, 1972]. Пътешественикът може да открие срама от ориенталската идентичност чрез контакта със Запада. Обществената тоалетна, като маркер на цивилизацията или нейна противоположност, заслужава отделно изследване във връзка с този въпрос. Иван Кушан създава цяла скала на тоалетните, в която мръсотията играе ролята на морално-политически и географски индикатор: „Имал съм много срещи с пияния си двойник през житейския си път и помня всяка от тях, както помня състоянието на писоарите и тоалетните чинии от държава на държава. По тази скала Пешченица (Загреб) е на самото дъно, точно до Египет и Скитска Азия (Русия)“ [*Prerušeni prosjak*. Zagreb, 1986]. В зависимост от целите, тази стратегия може да бъде тактическа, да провокира читателя с контрасти, които трябва да породят себerefлексия; може да бъде съзлива и себеоправдателна („Какъв шанс има за ориенталци като нас?“), а

може да бъде хвалебствена, като критикува западните западната липса на ценностите, представлявани от Изтока. Чуйте Момо Капор, яростен към Европа, която е изключила родината му от цивилизованите нации, но пък е изгубила способността да се забавлява:

„Една сутрин през 1980 четох във вестника, че Европа не пускала влаковете ни, защото били мръсни. Те трябва да спрат, се казваше, на западните граници и пътниците да се прехвърлят в чисти, благоуханни европейски вагони. Възприемах това като лична обида от Европа; тъй като щом ние се возим в тези вагони, значи ние също сме мръсни! Всъщност бях най-разочарован от датчаните, които спряха директния влак от Копенхаген по същата причина; а години наред ние глупаците сме обичали техния принц Хамлет, въпреки факта, че „има нещо гнило в Дания“.

[...]

След 50 години известният Симплон експрес от Париж до Атина вече не минава през териториите ни; отклони го през Италия, тъй като закъснявал със седем часа. Невероятно – седем часа! [...] Добре, какво ѝ става на Европа? Полудяла ли е? Закъде е това бързане, за което седем часа са толкова важни? Няма да може да види земите, които прекосява, поради скоростта си. И няма да има възможността да поговори с влакови диспечери, които гледат пчели в градината зад къщата си и имат кози, а на прозореца на гишетото за билети – дъщеря за женене. Цялата тази бясна скорост означава, че тя няма да има време да пийне вода на платформата или да си купи вестник, или да изпъне крака на някоя непозната гара, на която влакът е спрял. Бързината прави загубата! Бързо-бързо, до края и обратно.“ [*Skitam i pričam*. Belgrade 2001].

Свобода на маневриране между Ориента и Оксидентата – и между множеството политически обстоятелства и позиции. Крайният резултат е изобилието от противоречиви изявления за балканския Аз по отношение на Запада, и цял набор от оценки, било утвърдителни, било осъдителни. Дали тази множественост на самоопределянията не означава, че – в неясните, средищни Балкани – дискурсивните стратегии, позволени между Изтока и Запада, са направили възможни по-гъвкави, по-нюансирани, по-акуратни репрезентации на идентичността, такива, които взимат предвид обърканата, сложна и разделена природа на Европа? Не мисля, че случаят е напълно такъв. Средищността или неяснотата рядко се вижда като качество, към което да има стремеж, камо ли да осигурява място за свобода в тези пътеписи. Наместо това тя е нещо притеснително, скандално, не добре дошло. Тези писатели биват постоянно грешно идентифицирани по време на европейските си пътувания и това не им харесва. Негодуванието („Защо не ни разпознават в собствените ни условия?“) и чувството на превъзходство („Ние ги познаваме по-добре, отколкото те нас!“) са най-често срещаните реакции. А когато се стигне до наблюдения върху балканските други, изтъкването на качеството нито-такива-нито-онаквива в полу-европеизацията е по-осъдително дори от причисляването на дадена нация изцяло

към Ориента. По такъв начин Марко Цар описва София през 1898 г.: „Резкият контраст между миналото и бъдещето е очевиден в града като цяло, вековете турско господство очевидно са оставили дълбоки следи в тази нация, която е принудена волю-неволю да се преоблече в европейски дрехи, така че българинът в момента представя образа на парцалив дървенияк, който е навлякъл редингот и е набучил шапка на главата си, но чиито крака са все още в евтини *опанци* или който е, още по-лошо, бос. [...] С една дума: самият Ориент, но украсен със западна декорация.“ [*Od Jadrana do Balkana. Zadar, 1898*]. (В този пътепис доказателството за същите процеси на озападняване в родната на Цар Далмация просто остават незабелязани, докато в Белград са представени като символ на прогреса...)

В крайна сметка, дискурсът за различието Ориент/Оксидент е обвързан със строгата логика на бинарната опозиция. Този бинаризм действа като средство за генериране и оценяване на различие, и именно фактът на различието е важен, не точният характер на разликите. Изток и Запад са противоположности, двата края на земята. Именно това дава на всички разнообразни хетерогенни проявления на идентичност тяхното единство, независимо от специфичния контекст, и именно това прави неясните междинни пространства невъзможни и неудобни. Единствената алтернатива на оксидентализма, според тази логика, е ориентализмът.

Както се опитах да покажа чрез цитираните примери, голяма част от пътеписите от Балканите приемат тази логика и тези рамки за справяне със света. Но някои пътешественици не ги приемат. Едната алтернатива е съзнателно космополитният пътешественик, чиито пътувания очертават по-широки версии за принадлежност, които прехвърлят конвенционалните граници. Доситей Обрадович е образцовият хуманист космополит от XVIII век, който приема цялата земя за своя родина, който се наслаждава на това, което може да научи от „просветена Европа“, и който изразява същите симпатии и надежди за просвещение за албанците, румънците и гърците, каквито и за собствените му сърби. Подобен космополитизъм не генерира различие, а по-скоро набляга на включеността. Да, универсалистките аспирации на космополитизма са поставени в контраст с други възможности, но те не са допълнителни и себепределящи бинарни опозиции. Включеността на Доситей е противопоставена на партикуларизацията на религиозното убеждение; други космополитизми се виждат като алтернативи на партикуларизацията на нацията или на други частични или тесногръди форми на принадлежност. В много от балканските пътеписи от XIX и XX век резултатът от космополитната стойка е отхвърляне и отричане на значимостта на делението Изток/Запад в европейския континент, прерисуване на кръговете на принадлежност, така че да включат и нашите пътешественици. По този начин космополитизмът действа като контрадискурс, средство за съпротива срещу бинарната опозиция Ориент-Оксидент по начин, който е различен от простото преобръщане на полярността на опозицията, което всъщност приема вече установените от западните наблюдатели условия. Подобен космополитизъм може да бъде извлечен от предшестващото

съществуване на западни карти на включване и изключване, но той служи и като средство за бягство от начините, по които Балканите са локализиращи на тях.

Струва си да се отбележи все пак, че тези космополитизми рядко достигат космичен или глобален мащаб. Критериите за принадлежност се определят по различни начини в различните времена. Един характерен вид в пътеписа е Републиката на Словото, която утвърждава споделена общност на култура и наука. Тук спирките в маршрута на пътешественика са университети, галерии, салони, центрове на остроумието, креативността и ерудицията. Всяко „пътуване сред чужди писатели“ е белязано със същите чувства като изразените от Милан Бегович по повод срещите му с италиански поети и френски критици през 20-те години:

„Чудесни са духовните връзки между интелектуалци, чужди един на друг по език, възпитание и начин на живот. [...] Но няма съмнение, че в човешките отношения има нещо по-силно от етнографските и политическите граници, има духовна родина, която е обширна и голяма, която надхвърля предаността и любовта към собственото тясно домашно огнище. Тук престава да бъдеш гражданин на една държава, независимо колко скъпа и любима ти е тя, и ставащ гражданин на света. [...] Тук няма място за дребнав егоизъм, за измъчена завист, за жалките караници на литературната или артистичната общност: тук отношенията стават силни и топли в споделения успех и признание, стават твърди и непоклатими в съвместните концепции и идеали, стават близки и искрени в чистата хуманност, която е толкова силно изразена у хората на духа и културата.“ [*Put po Italiji*. Zagreb, 1942].

Явната цел на тези литературни пътешествия е да свържат читателите в къщи с това, което става в широкия свят на книжнината с преценки, подкрепени от авторитета и престижа на тези, с които пътешественика се среща (отново Бегович: неговият познайник, френският писател Валери Ларбо „рязко елиминира случайната личност, която Загребските сноби се избиха да хвалят до небето. Помните ли например врявата, която се вдигна около премиерата на *Несретниците* на Ленорман? Колко се забавлявах, когато чух от устата на оракула на каква точно почит този джентълмен се радва!“). Но един важен подтекст е твърдението за мястото на пътешественика в тази общност и гордостта му, изтъкнати (западни) писатели, поети и учени го приемат като равен. Скритото внушение е, че това, което е изключено от този космополитен кръг, е ирационалното и варварското, некултурните филистерски маси и всичко, което може да бъде противопоставено на ценностите на „истинската култура“.

Друг, малко различен вид може да бъде наречен космополитизмът „Diners Club“ на привилегированата подвижност, охолството и социалното самочувствие (*savoir faire*). Такъв пътешественик често ситуира себе си в по-високия клас и род като „светски човек (мъж)“ (противопоставено на по-старото и по-общо понятие „гражданин на света“). Мома Димич от цити-

рания пасаж за Хамбургската секс сцена е добър пример: пътешественик, който не признава граници, чиито средства му позволяват да прави собствени избори, за разлика от гастарбайтерите, които не могат. Но да бъдеш светски човек не зависи непременно от икономическите привилегии; често срещана версия в балканските пътеписи е по-разпусната и бохемска, може би не охолна, но все пак радваща се на привилигирана подвижност – и светска, като консумацията (на секс, стоки, популярна култура) е важен маркер за тази светскост. (Този космополитизъм не винаги е кодиран като мъжки: жените също пишат за пътувания и пазаруване.). Това е пътешественикът в търсене на „добър живот“, видян повече или по-малко в материални измерения, пътешественикът с вкус и проникателност да го постигне до голяма степен; надмогващ основните положения на социалистическия морал, когато това все още беше важно, но също така гневящ се срещу тесните хоризонти и принудите, асоциирани с дома: бедност, липса на избор, неподвижност.

Доколко космополитизми като тези наистина представляват контра-дискурс, способен да разруши източно-западното картографиране на Европа и Балканите? Те несъмнено оспорват дефинициите за принадлежност, които изключват или лишават от права автора. Писателят може да покани читателите у дома да си представят, че споделят една космополитна култура, която включва индивиди с еднакво мислене. („Помнете ли врявата, която се вдигна в Загреб...?“). Но такива космополитизми могат в същото време да създават или подсилват йерархии в собствено общество на пътешественика. Признанието (на Запада), предоставено на индивидуалния пътеписец, не се разпростира автоматично отвъд този индивид към по-широка класа, нация или общество – съвсем не, тъй като то зависи от остроумието, креативността или друга черта, проявена от този индивид. Равнявайки се със (западните) културни фигури и движения или парадирайки със знания за (западните) тенденции и с достъп до (западните) стоки, космополитният пътешественик може също да причисли онези, които стоят отвъд тези очарователни кръгове, към филистерите, некултурните, изостаналите, разорените... Балкани. Културният и консуматорският космополитизъм следователно могат да носят скрит оксидентализъм, пресъздаващ деленията Изток-Запад (и йерархиите на ценностите) под друго име. Вероятно това не трябва да ни изненадва. Все пак дори Кант си представя своето „универсално космополитно съществуване“ като резултат от властването на Европа над всички останали континенти.

Вярно е, че фокусирането върху пътеписа – доста специфичен литературен жанр, обикновено произвеждан от образовано и благородно малцинство – налага ограничено поле на изследване на тези дискурси на принадлежност и различия. Със сигурност е възможно да си представим и други космополитизми. За гастарбайтерите на Димич и за други работещи мигранти пътуването може да не е било въпрос за избор или за удоволствие, но това не пречи подобни пътувания за подобни пътешест-

веници да са източник на познания, сила, престиж и средство да се види света по нов начин. (Все пак не трябва да идеализираме и неелитарните космополитизми. Същите изводи можем да направим и за транснационалните криминални организации.) Други типове пътуване и техните описания – изгнаническият мемоар, военният дневник, частните писма, туристическата картичка? – могат да представят различни виждания. Безспорно много повече би могло да се направи при анализиране на понятията за Запад и Аз, гледайки отвъд ограничения набор от текстове, проучени тук.

Все пак, не трябва да се пренебрегне трансформативния потенциал, колкото и скромен да е той, който дори цитираните тук пътеписи имат. По различни причини пътеписните манипулации на Ориента и Оксидентата може да са подсилили дихотомията Изток-Запад, дележаща света, но, особено чрез прилагането на тези етикети в собственото общество на писателя, те са спомогнали и да се отделят понятията за „Запад“ от всякаква географска отнесеност. Ориентът може да съществува и в самото сърце на Западна Европа, като присъствието му е маркирано от бюрека или състоянието на тоалетните, докато Оксидентът вече е навсякъде. В тези писания „Изток“ и „Запад“ стават координати на чисто морална карта, а не на физическа, нещо, което поне загатва възможността за избор и промяна. По подобен начин космополитните писатели може да са отrekli значимостта на делението Изток-Запад по начини, които позволяват само на единици да избягат, но дори такива ограничени промени в картата на света приканват читателите да си се представят равни членове на включваща общност. Това е отправна точка – скромна, но истинска. Пътеписът от Балканите в крайна сметка е хибриден жанр в повече от едно отношение. Той увековечава системи на различие, които оперират за сметка на други, като в същото време отваря нови начини за виждане на света, смесвайки граници и центрове, позитивно и негативно, като и двата случая усилват и оспорват социалните и политически практики в собствените общества.

Превод Калина Захова